

آثار تربیتی یاد مرگ از منظر آیات و روایات

زهرا نظری بلیلی^۱

چکیده:

در فرهنگ دینی و عقاید اسلامی، اعتقاد به و معاد و یاد مرگ به عنوان بالاترین ذکرها و یکی از نافذترین باورها در جهت دادن به رفتار آدمی و تربیت فردی و اجتماعی و تقویت فضایل و کنار گذاشتن رذایل اخلاقی و اجتناب از گناهان و پرورش استعدادها و معنوی انسان است که زمینه را برای رسیدن به کمال مطلوبی که خداوند برای انسان در نظر گرفته است، فراهم می‌کند که با توجه به آیات قرآن و روایات معصومین علیهم السلام، مرگ به معنای نیستی نمی‌باشد، بلکه پایان زندگی دنیوی و آغاز زندگی اخروی و سرنوشتی است که برای همگان رقم خورده است. این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی و در قالب کتابخانه‌ای صورت گرفته و آنچه از مجموع بحث به دست آمده این است که: اعتقاد به معاد و مرگ اندیشی در فکر، اخلاق و عمل او تأثیر گذار بوده و موجب می‌شود فرد بداند که دنیا گذر گاهی بیش نیست، بلکه مزرعه آخرت است و هر عملی که در این دنیا انجام دهد، نتیجه اش را در آخرت می‌بیند. بنابراین دیگر اسیر هوای نفس نخواهد شد و در عمل به نیکی‌ها شتاب زده و از بدیها دوری کرده و به این ترتیب یاد مرگ انسان از فرو رفتن در دام دنیای نکوهیده باز داشته و سرکشی‌های او را مهار می‌کند و باعث می‌شود فرد با حرکت در مسیر اسلامی - الهی در جهت اصلاح خود و جامعه گام بردارد.

واژگان کلیدی: تربیت، مرگ، یاد مرگ، حیات اخروی، هویت.

مقدمه:

تولد چیزی غیر از آغاز مرگ نیست و زندگی با این همه هیاهو سه صفحه است: تولد، حیات، مرگ. سند تولد، حیات و مرگ هرکس شناسنامه اوست. در هر شناسنامه سه صفحه نقش بسته است، یک صفحه نشانگر تولد است و صفحه دیگر نشانه حیات و زندگی موقت و صفحه آخر نشان دهنده هنگام مرگ است. در ورای این برگ هویت، شناسنامه ای دیگر در عالم پس

^۱ - دانش آموخته سطح ۲، حوزه علمیه الزهرا (سلام الله علیها) خلخال، ۹۱۴۸۱۹۸۱۶۵.

از مرگ تا روز رستاخیر برای انسان صادر شده و آن پرونده اعمال و صحیفه گفتار و رفتار انسان است. بنابراین آدمی باید قبل از بسته شدن شناسنامه دنیوی به فکر شناسنامه اخروی و حیات جاوید خود باشد تا بتواند صحیفه اش را به نیکی به ثبت برساند. خداوند روح انسان را جاودانه قرار داده و انسان به واسطه مرگ با سیر تکاملی به سوی جهان آخرت انتقال می‌یابد. آدمی از اولین روزهای تاریخ حیات معقول خویش به تامل در هویت مرگ پرداخته و در آن اندیشه کرده است، اما کسی توانسته است از این راز پوشیده پرده بردارد که این راه طی کرده و شربت آنرا نوشیده باشد.

بدون تردید یکی از مهم ترین عوامل وارستگی انسان، "ذکر الموت" یعنی یاد مرگ و قیامت می‌باشد. کسی که همواره به یاد مرگ و قیامت باشد بی شک مراقب اعمال و رفتار و پندار خود خواهد بود قهراً چنین انسانی تلاش می‌کند تا کارش را بر طبق رضای حق تعالی و مطابق با دستورات الهی انجام دهد. قرآن کریم فراموشی مرگ و روز حساب را زمینه گمراهی و انحراف از راه حق می‌داند و انسان را مورد خطاب قرار داده و جایگاه خلیفه الهی را به او یاد آوری می‌کند و او را از پیروی هوای نفس باز می‌دارد چرا که پیروی از هوای نفس فراموشی روز حساب و بی اعتنائی به آخرت را به دنبال دارد. غفلت از مرگ و بی توجهی به آن انسان را به پستی و بی باکی و بی غیرتی می‌کشاند و قلب آدمی را می‌میراند و او را از هر حیوانی گمراه تر و فرومایه تر می‌کند. زندگی انسان سراسر غفلت است و چیزی که انسان را از این غفلت نجات می‌دهد یاد مرگ است، زیرا یاد مرگ به طرز زیبایی انسان را از گناه دور کرده و باعث تذکر و تنبه او می‌شود که هدف را فراموش نکند و اعمال و تصمیم گیری‌های خویش را با توجه به هدف تنظیم کند. تاثیرات یاد مرگ در رشد و تکامل اخلاقی آدمی غیر قابل انکار است، زیرا انسانی که همواره به یاد مرگ باشد ظواهر فریبنده دنیا او را از مسیر حق و حقیقت منحرف نمی‌سازد، بلکه جهت زندگی را برایش مشخص کرده و زمینه برای خود سازی و آمادگی برای مرگ در او بوجود می‌آورد.

مرگ حقیقتی است که هر روز بطور آشکار آن را مشاهده می‌کنیم و یا چیزی در رابطه با آن می‌شنویم و رسیدن به مرگ برای هر موجودی ضروری تر از حیات است؛ از این رو به یاد مرگ بودن عاملی برای حریص بودن شخص برای انجام کارهای نیک و نیروی باز دارنده ای در ارتکاب گناه و معاصی می‌باشد که می‌تواند فرد را برای سفر آخرت آماده سازد که با توجه به اهمیت بالای تربیت در سعادت دنیوی و اخروی او این مسئله حائز اهمیت می‌باشد.

در مورد یاد مرگ و آثار تربیتی آن مقالات و کتاب‌های فراوانی نوشته شده است که از جمله می‌توان به کتاب "معاد و جهان پس از مرگ" از آیت الله مکارم شیرازی و "معاد در نگاه عقل و دین" از محمد باقر شریعتی سبزواری، "زندگی جاوید یا حیات اخروی" از مرتضی مطهری و مقالاتی مانند: "ابطله دنیا و آخرت" از خدیجه فرض الهی و "یاد مرگ و آثار آن از دیدگاه قرآن و روایات" از محمد رضا زاهدی اشاره کرد. اما در این مقاله سعی بر این است که از زاویه‌ای دیگر و دقیق‌تر به مسئله‌ی مرگ و فلسفه خلقت مرگ و معنای یاد مرگ و دلایل ترس از مرگ و آثار تربیتی یاد مرگ و به طور کلی به برخی رویکردهای تربیتی مهم یاد مرگ پرداخته شود و مهم‌ترین سوالاتی که این مقاله قصد پاسخ دادن به آن را دارد این است که از منظر آیات و روایات و آثار تربیتی یاد مرگ چه نقشی می‌تواند در زندگی انسان ایفا کند تا فرد بتواند برای رسیدن به بالاترین مقامات انسانی و رشد شخصیت انسانی خویش و سرکوب هواهای نفسانی‌اش از آن بهره برده و درصراط مستقیم قرار گیرد.

۱. مفهوم شناسی:

۱-۱ تربیت در لغت:

تربیت در لغت از ماده "ربو" به معنی زاد و نما، افزایش یافت، نمو کرد، گرفته شده است^۱ و لسان العرب آن را به معنی زاد و نما آورده است.^۲ همچنین تربیت از کلمه "رب" به معنی مالک، سید و از "ربی" اشتقاق می‌یابد و این گونه معنی می‌شود: انجام وظیفه کردن به شیوه نیکو و پسندیده.^۳

۱-۲ تربیت در اصطلاح:

عبارت است از انتخاب رفتار و گفتار مناسب، ایجاد شرایط و عوامل لازم و کمک به شخص مورد تربیت، تا بتواند استعدادهای نهفته‌اش را در تمام ابعاد وجودی خویش به‌طور هماهنگ پرورش داده و شکوفا سازد و به‌سوی هدف و کمال مطلوب، به‌تدریج حرکت کند.^۴

۱-۳ مرگ در لغت:

^۱ - طریحی، مجمع‌البحرین، ج ۲، ص ۱۳۸-۱۳۹

^۲ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۳۰۴

^۳ - همان، ج ۱، ص ۳۹۹

^۴ - انصاری، قدرت‌الله، احکام و حقوق کودکان در اسلام، ج ۱، ص ۴۶۴-۴۶۶ تاریخ بازیابی ۱۳۹۸/۱۰/۲۶.

به معنای مردن است و لسان العرب آن را به "ضد حیات" معنا کرده است.^۱
برخی مرگ را به معنای "سکون" گرفته اند.^۲
التحقیق درباره معنای مرگ می‌گوید مرگ نفس حیات است و حیات در هر چیز به مقتضای خصوصیات وجودیش است.^۳

۲. معنای یاد مرگ:

معنای یاد مرگ این نیست که انسان یک گوشه‌ای بنشیند و به فکر مرگ و برزخ و قیامت باشد و دست از کار و زندگی بکشد بلکه به این معناست که در عین حال که کار می‌کند توجه داشته باشد که کارهایش در دنیا چه کمکی به آن سفر می‌کند آن وقت این کار اخروی می‌شود.^۴

نگرانی از مرگ و غصه برای آخرت و به فکر آخرت بودن، انسان را به خود مشغول می‌کند. فکر هست، حزن هست، اما حزن اذیت کننده نیست. حزن برای دنیا، انسان را آزار می‌دهد. غصه‌ای که انسان برای امور دنیایی می‌خورد آزاردهنده است، در حالی که حزن آخرت زیباست. حزنی که انسان نسبت به دوری از مبدأ دارد از بالاترین مرتبه عرفان است، اینکه انسان احساس کند از مبدأ دور افتاده است و غصه دار شود و احساس کند که روزی از نیستان جدا خواهد شد این غصه لذت بخش ترین لذت‌هاست. بنابراین حزن آخرت هم زیباست و هم سرورآور و لذت بخش. یاد مرگ باعث می‌شود که غصه از دل انسان بیرون برود. لذا فرموده‌اند: زمانی که خیلی غصه دارید به یاد مرگ بیفتید و به قبرستان بروید، و به زیارت اهل قبور بپردازید. زیرا وقتی که آنجا می‌روید غصه از دلتان برداشته می‌شود.^۵

۳. فلسفه خلقت مرگ:

دنیا کانون مسابقه است و فلسفه وجودی بشر - که با آمیزه ای از موت و حیات مواجه است - پیشرفت و تکامل در تمام میدان‌ها است. قرآن می‌فرماید: «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ

^۱ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۹۱.

^۲ - طریحی، مجمع البحرین، ج ۱، ص ۱۱۵

^۳ - مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱۱، ص ۱۹۶

^۴ - زاهدی، یاد مرگ و آثار آن از دیدگاه آیات و روایات، ص ۴

^۵ - سایت تبیان، پاسخ به شبهات اعتقادی، استاد محمدی

أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»^۱ خداوند مرگ و حیات را آفرید تا بیازماید کدام یک نیکوکارترید. آزمون الهی برای نمایاندن و رشد استعدادهای نهفته و رساندن انسان‌ها به کمال مطلوب است خدای حکیم در این آزمون نمی‌خواهد رازهای نهان را آشکار کند، بلکه می‌خواهد استعدادهای موجود را به فعلیت و تکامل برساند، زیرا دنیا پرورشگاه انسان است.

اگر مرگ پایان زندگی باشد، دیگر آرزوی جاوید ماندن و ادامه زندگی بیهوده است و چهره مرگ وحشت‌زا می‌شود. از این رو بعضی انسان‌ها زندگی را پوچ و لغو خواهند پنداشت و گرفتار افسردگی خواهند شد؛ زیرا به آرزوی خود که خلود و ابدیت است، نرسیده‌اند. اگر چنین آرمانی در وجود آنها بود، هرگز زندگی را بیهوده نمی‌دانستند، اگر چه منتهی به نیستی مطلق می‌گشت.^۲

۴. دلایل ترس از مرگ:

۴-۱. چهل داشتن به حقیقت مرگ:

مرگ حقیقتی است غیر قابل انکار و رسیدن به مرگ برای هر موجودی ضروری‌تر از حیات است: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ»^۳ هر نفسی چشنده مرگ است.

انسان از عدم و نیستی می‌هراسد، از فقر می‌ترسد چون نیستی ثروت است، از بیماری می‌ترسد چون نیستی سلامت است حتی از مرده می‌ترسد چون روح ندارد، پس اگر انسان از مرگ می‌ترسد در نظر او مرگ "فنای مطلق" و نیستی همه چیز است^۴ دانستن حقیقت مرگ خوف ابتدایی را از بین می‌برد و از آنجا که هر کس تنها یک بار آنرا تجربه می‌کند، به خاطر ابهام و نداشتن تجربه ملموسی از آن به اضطراب و نگرانی می‌افتد.

قرآن کریم با بیانی دقیق و روان حقیقت مرگ را بیان می‌کند: «وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ»^۵ و خدا از آسمان آبی فرود آورد و با آن زمین را پس از پژمردنش زنده گردانید قطعاً در این (امر) برای مردمی که شنوایی دارند نشانه‌ای است.

^۱ -ملک: ۶۷

^۲ - شریعتی سبزواری، معاد در نگاه عقل و دین، ج ۲، ص ۷۱

^۳ - عنکبوت: ۵۷

^۴ - مکارم شیرازی، معاد و جهان پس از مرگ، ص ۸۹

^۵ - نحل: ۶۵

۵-۸ قدر دانستن لحظات عمر:

در روایات و دستورهای اسلامی بر مغتنم شمردن فرصت‌ها و قدر دانستن تمام ساعات زندگی و منع از مشغول ساختن به امور دنیایی آتی، بسیار سفارش شده است. چنان که پیامبر اکرم (صلوات الله علیه و آله) می‌فرمایند: چون به صبح رسیدی، در باره عصر فکر نکن و چون به عصر رسیدی در باره صبح فکر نکن، از سلامتی برای بیماری و از جوانی برای پیری ات و از زندگی برای مرگ استفاده کن. امیر المومنین علی (علیه السلام) نیز در این باره می‌فرمایند: فرصت‌ها چون ابر می‌گذرند. عمر سرمایه زندگی است. سرمایه انسان در معاملات دنیوی میان عقل انسان و نفس حیوانی، عمر آدمی است و طریق بهره برداری صحیح از این سرمایه، مصرف آن در راه درست یعنی پیروی از دستورات الهی و انجام واجبات و مستحبات و ترک محرمات و مکروهات است و سود این سرمایه نیز نعمت‌های جاوید الهی در بهشت است.^۱

۵-۹ آمادگی برای مرگ:

یکی دیگر از آثار یاد مرگ، آمادگی برای مرگ با توبه ی به هنگام است. حقیقت توبه ندامت و پشیمانی از انجام گناه است که لازمه آن، تصمیم جدی بر ترک گناه در آینده است که باید در جوانی اتفاق بیفتند. توبه در صورتی باعث رشد روحی انسان و ترقی او می‌شود که فرد درحالی که قادر به انجام گناه بوده و با وجود توانایی بر نافرمانی حق تصمیم بر ترک گناه و نافرمانی حق نماید. شخصی که جوانی خود را با شهوت رانی و خو گرفتن به زشتی‌ها و پلیدی‌ها می‌گذراند معلوم نیست که در پیری آیا توفیق توبه خواهد داشت یا نه؟ خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا»^۲ کسی که در تمام عمرش به اعمال زشت اشتغال ورزد تا آن گاه که به یقین مشاهده مرگ کند در آن ساعت پشیمان شود و گوید اکنون توبه کردم، توبه چنین کسی پذیرفته نخواهد شد. چنان که هر کس به حال کفر بمیرد نیز توبه اش قبول نشود. بر این گروه عذابی بس دردناک مهیا ساختیم.

بر طبق آیات قرآن کریم کسانی که توبه خود را تا نزدیک مرگ به تأخیر بیندازند پذیرفته

۱- نهج البلاغه، حکمت ۱۱۴، ص ۴۳۶

۲- نساء: ۱۸

نیست زیرا در پیری به صورت طبیعی امیال درون و شهوات فروکش می‌کند و چنین تو به ای ارزش ندارد و فرشتگان در این هنگام به شخص می‌گویند: اکنون که هوای نفست سرد شده توبه می‌کنی!^۱

امام خیمینی (رحمه الله علیه) در اندرزهای خود به جوانان می‌فرماید: شما که اکنون جوان هستید و نیروی جوانی دارید و برقوای خود مسلط می‌باشید و هنوز ضعف جسمی به شما چیره نشده است اگر به فکر تزکیه و ساختن خویش نباشید هنگام پیری که سستی و رخوت و سردی بر جسم و جان شما چیره شد و نیروی مقاومت و اراده را از دست دادید و بار گناه و معصیت قلب و دل را سیاه ساخت چگونه می‌تواند خود را بسازید و مهذب کنید؟^۲ از این رو پاکان گفته اند: در جوانی پاک بودن شیوه پیغمبری است.

نتیجه گیری:

مرگ حقیقتی قطعی و غیر قابل انکار برای هر موجود زنده ای می‌باشد که رسیدن به مرگ برای هر موجودی ضروری تر از حیات اوست. مرگ اندیشی ترمز زندگی است، برای وقتی که جزر و مد و سوسه‌ها و خواسته‌های دل از کنترل آدمی خارج می‌شود. هنگامی که آدمی با بینش و پندار و رفتار خود دست به انتخاب می‌زند یاد مرگ است که او را به سویی می‌کشاند که آخرت را در نظر گرفته و برای رضای خدا عمل کند.

اگر ما مرگ را تولد ثانوی بدانیم که با عبور از این گذرگاه سخت (دنیا) به جهانی وسیع تر و پر فروغ تر پا می‌گذاریم که قابل قیاس با این دنیا نیست در آن صورت مرگ چیز نفرت انگیزی نخواهد بود. انسان اگر پیوسته به یاد مرگ باشد خود را برای آن لحظه سرنوشت ساز آماده می‌کند و برای زندگی آخرت توشه می‌گیرد و از ارتکاب گناهان و زشتی‌ها که اساس عذاب اخروی و سیه روزی بعد از مرگ است، اجتناب می‌ورزد. علاوه بر آن یاد مرگ در برابر آلام و مصیبت های دنیا تسکین دهنده است، چون هم پایان پذیری آلام را نشان می‌دهد و هم تحمل آنرا آسان می‌کند.

^۱ - کشکول شیخ بهایی، ج ۵، ص ۶۶۳

^۲ - امام خمینی، جهاد اکبر، ص ۵۲

اعمال دنیایی حیات آخرت انسان را تعیین می‌کنند و با توجه به جمله دنیا مزرعه آخرت است رابطه دنیا و آخرت رابطه کشت و درو است؛ لذا آن چه در آیات قرآنی و روایات به آن‌ها اشاره شد، از باب بیان گوشه‌هایی از یک حقیقت کلی می‌باشد.

شناخت مرگ مستلزم شناخت دنیا و ابعاد و ظرفیت‌های وجودی مختلف انسان و لازمه به یاد مرگ بودن، تربیت دینی و الهی انسان و چگونگی سیر الی الله می‌باشد که در این مقاله به آن پرداخته نشده است.

یاد مرگ آثار تربیتی دیگری دارد مانند: از بین رفتن زیاد خواهی، زنده شدن دل و آسان شدن مرگ، یقین داشتن به مرگ، تفکر در آیات الهی و... دارد که به دلیل نبودن مجال بحث به آنها پرداخته نشده است.

مسئولیت خطیری که دست اندرکاران تعلیم و تربیت بر دوش دارند این است که ضرورت یاد مرگ و توجه به آن را با بینش و بصیرتی فراتر از گذشته، به عنوان یک ضرورتی که در تأمین سعادت و خوشبختی موثر است، به صورت عمیق مد نظر قرار داده و تبلیغ و تیین کنند.

فهرست منابع:

* قرآن

* نهج البلاغه

کتاب فارسی

۱- انصاری، قدرت الله، احکام و حقوق کودکان در اسلام، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۸ هـ-ش.

۲- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران، جاویدان، ۱۳۵۶ هـ-ش.

۳- تقی زاده خشکباری، عباس، اسباب غفلت از خدا، نشر بطحاء، ۱۳۸۲ هـ-ش.

۴- جباران، محمد رضا، درسنامه علم و اخلاق، قم، انتشارات هاجر، چاپ چهارم، ۱۳۷۸ هـ-ش.

۵- خمینی، سید روح الله، جهاد اکبر یا مبارزه با نفس، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۳ هـ-ش.

۶- دشتی، محمد، نهج البلاغه، قم، مفاتیح القرآن، چاپ اول، ۱۳۸۷ هـ-ش

۷- شریعتی سبزواری، محمد باقر، معاد در نگاه عقل و دین، قم، دفتر تبلیغات اسلامی ۱۳۸۰ هـ-ش.

- ۸- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **شرح اصول کافی**، تهران موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۳ه-ش.
- ۹- عاملی، شیخ حر، **وسایل الشیعه**، قم، موسسه آل البیت، چاپ اول ه-ق
- ۱۰- قرائتی، محسن، **معاد**، انتشارات موسسه در راه حق، چاپخانه سلمان فارسی
- ۱۱- کلینی رازی، ابو جعفر محمد بن یعقوب اسحاق، **کافی**، قم، دار الحدیث، چاپ دوم
- ۱۲- کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، قم، دارالحدیث، چاپ اول، ۱۴۲۹ ق
- ۱۳- مجلسی محمد باقر بن محمد تقی، **بحارالانوار**، تهران ف انتشارات عطار، ۱۳۷۸ ه-ش
- ۱۴- مجلسی محمد باقر بن محمد تقی، **عین الحیات**، ویرایش کاظم عبادینی مطلق، قم، بوستان کتاب، چاپ پنجم
- ۱۵- محمدی ری شهری، محمد، **میزان الحکمه**، پژوهشکده علوم و معارف و حدیث، ۱۳۸۵ه-ش
- ۱۶- مطهری، مرتضی، **زندگی جاوید یا حیات اخروی**، تهران، انتشارات صدرا چاپ بیست و ششم، ۱۳۸۸ه-ش
- ۱۷- مکارم شیرازی، **معاد و جهان پس از مرگ**، قم، انتشارات هدف، ۱۳۵۶
- ۱۸- مکارم شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۷۴ه-ش.
- ۱۹- ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی، **مجموعه ورام عادات و اخلاق در اسلام**، ترجمه تنبیه الخواطر، مترجم محمد رضا عطایی، مشهد، بنیاد پژوهش استان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۶۹ ه-ش.

کتب عربی:

- ۱- ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت، دار سادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ه-ق.
- ۲- تمیمی آمدی، عبدالواحد، **غررالحکم دررالکلم**، ترجمه سید مهدی رجای، قم، دارالکتاب اسلامی، ۱۴۱۰ق.
- ۳- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **المفردات فی غریب القرآن**، دمشق بیروت، دارالعلم الدار الشامیه، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
- ۴- طریحی، فخرالدین، **مجمع البحرین**، تهران، نشر مرتضوی، ۱۳۷۵ه-ش.
- ۵- قرشی، سید علی اکبر، **تفسیر الحدیث**، تهران، بنیاد بعثت، چاپ سوم، ۱۳۷۷ه-ش.

- ۶- مصطفوی، حسن، **التحقیق فی کلمات القرآن**، تهران، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۸هـ-ش.
- ۷- معلوف، لوئیس، **المنجد فی اللغة و الاعلام فارسی**، ترجمه محمد بندر ریگی، تهران، انتشارات ایران، ۱۳۸۶هـ-ش.
- ۸- هنری، حسام الدین، **کنز العمال**، بیروت، مکتب التراث الاسلام، ۱۳۹۷هـ-ش.

مقالات

- ۱- فرض الاهی، خدیجه، **رابطه دنیا و آخرت از منظر آیات و روایات**، قم، نشر هاجر، ۱۳۹۳هـ-ش.
- ۲- زاهدی، محمدرضا، **یاد مرگ و آثار تربیتی آن از دیدگاه آیات و روایات**، فصل نامه تامل، ۱۳۹۷هـ-ش.

اینترنت

سایت تبیان، پاسخ به سوالات اعتقادی، استاد محمدی، تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۰۱/۲۰